

17. *Пальчевський Р. С.* Український молодіжний рух на західноукраїнських землях. 20-30-ті роки ХХ століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Р. С. Пальчевський. – Чернівці, 2000.
18. *Савчук Б.* Український Пласт. 1911–1939. Монографія / Б. Савчук. – Івано-Франківськ, 1996.
19. *ЦДА України у м. Львів*, ф.389, оп.1, спр.22.
20. *ЦДА України у м. Львів*, ф.389, оп.1, спр.188.
21. *ЦДА України у м. Львів*, ф.389, оп.1, спр.204.
22. *ЦДА України у м. Львів*, ф.389, оп.1, спр.750.
23. *ЦДА України у м. Львів*, ф.389, оп.1, спр.752.
24. *ЦДА України у м. Львів*, ф.404, оп.1, спр.4.
25. *Шумський І. І.* Молодіжний рух у Західній Україні: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. І. Шумський. – Чернівці, 2001.
26. *Янів В. М.* Значіння таборів в українськiм національнiм вихованню / В. М. Янів // Пластовий шлях. – 1930. – Травень.

© Візитів Ю. М., 2010

Земські педагогічні курси для народних учителів Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)

Жуков С. М.

Жуков С. М. Земські педагогічні курси для народних учителів Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). Розглянуто один з основних напрямків діяльності Харківського земства у справі підвищення педагогічної майстерності учителів народних шкіл губернії. Проаналізовано діяльність місцевого самоврядування, спрямовану на удосконалення організації курсів. Прослідковано історію становлення і розвитку, виділено етапи функціонування земських педагогічних курсів у Харківській губернії.
Ключові слова: Харківське земство, педагогічні курси, земська школа.

Жуков С. М. Земские педагогические курсы для народных учителей Харьковской губернии (вторая половина ХІХ – начало ХХ века). Рассмотрены основные мероприятия Харьковского земства, направленные на повышение уровня педагогического мастерства учителей народных школ губернии. Проанализирована деятельность органов местного самоуправления по усовершенствованию организации курсов. Описана история

становлення, виділені етапи діяльності земських педагогічних курсів в Харківській губернії.

Ключевые слова: Харківське земство, педагогічні курси, земська школа.

Zhukov S. Educational Pedagogical Courses Were Organized by the Kharkiv Province Zemstvo for Primary School Teachers (the Second Part of the XIX – the beginning of the XX Centuries). The paper is devoted to the main stream of the local self-government activities in the way of improving the pedagogical skills of the primary school teachers in Kharkiv province. The history of the development of the educational courses were described, the periods of its functioning were marked and analyzed.

Keywords: the Kharkiv zemstvo, pedagogical courses, primary peasant school.

Педагогічні кадри, безперечно, є одним з найважливіших елементів системи освіти, від якого безпосередньо залежить якість навчання. У другій половині XIX – на початку XX століття розбудова народної школи була одним з пріоритетних завдань місцевого самоврядування у Російській імперії, з часом уряд також активізував свою діяльність у цій галузі. Нестача кваліфікованих учителів стала однією з найактуальніших проблем, для подолання якої земство систематично здійснювало комплекс заходів, спрямованих на створення системи професійної підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів для народної школи. Невід'ємним елементом цієї системи було періодичне влаштування земських учительських курсів. Вивчення історичного досвіду доволі ефективної взаємодії органів місцевого самоврядування і державної влади з громадськістю, науковцями у такій важливій для розвитку держави галузі як народна освіта є актуальним не тільки з наукової, але й з практичної точки зору.

Проблема підготовки педагогічних кадрів для початкової школи в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття привертає увагу сучасних українських дослідників. До найбільш значимих робіт можна віднести дисертаційні дослідження І. Кравченко і В. Вдовенко, присвячені відповідно функціонуванню учительських інститутів [16] і організації педагогічних з'їздів в українських губерніях [3], праці В. Попової [27] та С. Лисенко [17], в яких проаналізовано окремі аспекти психолого-педагогічної підготовки учителів на педагогічних курсах. Діяльність земського самоврядування, спрямована на підвищення педагогічної майстерності народних учителів, розглянута в роботах Т. Усатенко [30] й Р. Гавриш [12, с. 93]. Втім, спеціального дослідження, присвяченого комплексному аналізу становлення й розвитку педагогічних курсів на сьогодні немає. Дана стаття є спробою розв'язання поставленої проблеми на прикладі й джерельному матеріалі Харківської губернії.

Слід відмітити, що інтенсивна розбудова мережі народних шкіл, насамперед органами місцевого самоврядування, яка розпочалася з середини 60-х років XIX століття, сприяла укоріненню у суспільній свідомості думки про необхідність створення мережі середніх педагогічних навчальних закладів [18]. Як влучно зазначав видатний російський публіцист О. Пругавін, поступово минали «ті «добрі старі часи», коли ніхто не замислювався над потребою якоїсь особливої підготовки для вчителя народної «мужицької» школи» [29, с. 18]. З ініціативи земських установ у ряді губернських міст Російської імперії при повітових училищах відкривались постійні педагогічні курси – навчальні заклади для підготовки вчителів початкових народних училищ. Зокрема, у Харківському навчальному окрузі протягом 1865–1870 років такі курси діяли у містах Курську і Харкові [7, арк. 29]. Однак організація і якість навчання на педагогічних курсах була визнана неякісною особисто міністром народної освіти Д. Толстим, тому було прийнято рішення про їх закриття [29, с. 555]. 24 травня 1870 року імператор підписав законопроект Державної ради про створення учительських семінарій, чоловічих середніх педагогічних навчальних закладів з трирічним терміном навчання. У жовтні 1870 року для потреб народних училищ Харківського навчального округу було відкрито Белгородську учительську семінарію [21, с. 9-10]. Через п'ять років розпочав роботу аналогічний навчальний заклад у місті Вовчанськ, а до початку Першої світової війни у Харківській губернії було відкрито ще три учительських семінарії. В кожній з них на кошти земства навчалось по 33 стипендіати, крім того відомі випадки співпраці із учительськими семінаріями сусідніх губерній [5, арк. 24; 9, арк. 52; 36, арк. 1].

Відносно невелика кількість випускників цих спеціальних педагогічних закладів не могла задовольнити потреби постійно зростаючої мережі народних шкіл. У 70-х – 80-х роках XIX століття більшість земських учителів у Харківській губернії не мала навіть повної середньої освіти, не говорячи вже про спеціальну педагогічну підготовку. До того ж, у 1872 році уряд дозволив займати учительські посади у нижчих народних школах жінкам [22, с. 6], а їм шлях до учительських семінарій був закритий. Брак знань у галузі педагогіки, методики викладання був актуальною проблемою для більшості учителів і негативно відображався на постановці шкільної справи. Для виправлення ситуації, заповнення прогалін у підготовці сільських педагогів органи місцевого самоврядування ряду губерній Російської імперії вважали за доцільне проведення протягом канікулярного періоду тимчасових учительських курсів. Наприкінці 60-х – на початку 70-х років до таких заходів вдавались земства Новгородської, Московської, Катеринославської та ряду інших губерній, протягом 1871-72 років ними було організовано більше двадцяти учительських курсів, на яких були присутні по декілька десятків слухачів [4, с. 80]. У Харківській губернії подібні заходи не проводились через губернаторські заборони, вмотивовані відсутністю належної юридичної бази для їх організації.

Лише після видання Міністерством народної освіти у 1875 році «Правил про тимчасові педагогічні курси» [10, с. 86] місцеве земство отримало можливість активізувати діяльність у цьому напрямку. Починаючи з наступного року, учительські курси у Харківській губернії проводились майже щорічно: у 1876 році вони відбулись у Вовчанську [31], 1878 року – у Мерефі [23, с. 52-55], 1879 – у селищі Григорівка [24, с. 43-46], 1880 – у Харкові [25, с. 65-69], 1882 р. – в Змієві [26, с. 42-43] тощо.

Курси проводились, як правило, у червні-липні поточного року й тривали біля місяця. На них запрошувались директор народних училищ, інспектори, викладачі середніх і вищих навчальних закладів, спеціалісти у галузі педагогіки й методики викладання у початковій школі. Повітові земства відряджали за рахунок власних коштів слухачів з числа народних учителів. Заняття на педагогічних курсах розділялись на теоретичні й практичні. Перші проводились вранці у зразковій школі, а другі – ввечері у приміщенні учительської семінарії, повітового училища або іншого навчального закладу. Обов'язковим атрибутом було спільне відвідування церковної служби й спів.

Під час прослуховування лекцій учителі мали можливість ознайомитись із досягненнями педагогічної науки, і, що було дуже актуально, дізнатись про основні методи й способи викладання матеріалу з шкільних дисциплін. Саме на педагогічних курсах багато учителів, які не мали спеціальної освіти, дізнавалось про звуковий метод, що використовувався під час навчання російській мові і давав значні результати за порівняно невеликий час. Закріплення теоретичного матеріалу відбувалось у два етапи. На першому слухачі спостерігали за показовими уроками, які проводили досвідчені педагоги. Другий етап передбачав демонстрацію здобутих слухачами знань і умінь шляхом проведення ними занять з учнями зразкової школи. Після чого учителі й лектори мали можливість спільно обговорити й проаналізувати як позитивні сторони, так і помилки, допущені слухачем під час проведення ним відкритого уроку.

Практика проведення таких педагогічних курсів була перервана через урядову заборону 1885 року, наслідком якої стала вимушена пауза тривалістю у майже п'ятнадцять років. За цей час значно зросла кількість земських шкіл, крім того на початку ХХ століття уряд значно збільшив фінансування народної освіти, а от кількість фахових педагогів, яких щороку випускала Вовчанська учительська семінарія – фактично не змінювалась. Однак загальний освітній ценз учительства Харківської губернії поступово зростає: педагогічні кадри земських шкіл поповнювались, головним чином, із числа випускниць жіночих гімназій, прогімназій і парафіяльних училищ. Завдяки цьому більше половини учительського контингенту уже склали особи з середньою освітою, а серед тих, хто обійняв свої посади у 1912 році, таких було 80% [11, с. 143]. Це звісно позитивно відображалось на якості викладання у народних школах, але не вирішувало проблеми повністю. Випускникам і

випускникам середніх навчальних закладів гостро не вистачало теоретико-педагогічної й практичної підготовки. Особи, що закінчили учительську семінарію, у свою чергу, нерідко скаржились на брак знань із загальноосвітніх предметів [33]. До того ж, специфіка життя і роботи в сільській місцевості призводила до певної інтелектуальної стагнації, відставання від ходу розвитку розумових сил суспільства. Учителство потребувало оновлення, поповнення й поглиблення знань. Тому уряд, звернувши увагу на цілу низку земських клопотань, 1899 року відновив дозвіл на організацію і проведення учительських курсів, що сприяло активізації діяльності органів місцевого самоврядування у цьому напрямку.

Слід звернути увагу на той факт, що для учителів початкових шкіл дозволялось організовувати курси, користуючись «Правилами» 1875 року, що у більшості випадків зводились до ознайомлення слухачів з методикою викладання російської мови і арифметики. Органи місцевого самоврядування прагнули розширити тематику занять на учительських курсах, включивши до них лекції з педагогіки, психології, гігієни, російської літератури, історії, географії, правознавства тощо. Харківське земство з подібними пропозиціями зверталось до Міністерства народної освіти тричі протягом 1902-1906 років [1, с. 169-177]. Врешті-решт уряд задовольнив клопотання.

Перші загальноосвітні учительські курси у Харківській губернії відбулись у 1910 році і проводились до 1916 року щорічно за виключенням 1911 і 1915 років. Важливим чинником було те, що губернське земство уперше отримало майже повну свободу дій під час підбору програм та лекторів [19, с. 3]. Заняття відбувались в основному у приміщенні Народного дому, їх проводили викладачі Харківського університету, а також запрошені земством професори з Петербургу та Москви [14, с. 8]. При курсах діяла виставка підручників, серед яких траплялись і видання українською мовою [39, с. 27], організовувались екскурсії по Харкову, огляд університетських аудиторій й лабораторій. Початок і завершення курсів відзначались урочистостями, на яких були присутні перші особи губернської земської управи, дирекції народних училищ, видатні науковці, діячі науки і культури [15, с. 3-8]. Слухачі надавали письмові відгуки, висловлювали свої пропозиції щодо організації курсів та тематики занять. З тими лекторами, чії виступи були особливо до вподоби слухачам, іноді зав'язувалось листування. Зокрема, листи від народних учителів зберігаються в особистих фондах професорів Харківського університету В. Сави [36, арк. 1-2] і Д. Багалія [35, арк. 1-2].

Різноманітність і насиченість матеріалу, що викладався на педагогічних курсах, високий професійний рівень лекторів, добра організація привертала увагу не тільки місцевих учителів. Так, на перших загальноосвітніх курсах були присутні 23 учителі

з Вороніжчини, наступного року їх кількість зросла до 150 чоловік [13, с. 10].

Отже, земські педагогічні курси початку ХХ століття значно відрізнялись від учительських курсів 1870-х – 80-х років. Набуття ними статусу загальноосвітніх дозволило організаторам значно розширити тематику занять з урахуванням реалій часу, урізноманітнити форми роботи. Про вихід органів місцевого самоврядування на якісно новий рівень у справі організації учительських курсів свідчить не тільки запрошення іменитих лекторів, а й суттєве збільшення аудиторії. Так, якщо курси 1870-х – 1880-х років відвідували по 20-40 учителів, то на початку ХХ століття кількість слухачів зросла до декількох сотень [8, арк. 5; 9, арк. 52]. Спілкування зі своїми колегами з сусідніх повітів і навіть губерній також сприяло розширенню кругозору народних учителів. З іншого боку, різномірний склад слухачів негативно відбивався на ефективності педагогічних курсів. На цьому неодноразово акцентували увагу чиновники з Міністерства народної освіти [32]. Харківські курси були одними з найкращих в країні, проводились регулярно і, завдяки цьому, фактично набули міжрегіонального характеру. Звичайно, це не могло не відобразитись на їх вартості: губернське й повітове земства разом витрачали на організацію і проведення курсів на початку ХХ століття по декілька тисяч щорічно, тоді як учительські курси 1870-х років коштували біля 400-500 карбованців [36, с. 49].

Діяльність ряду повітових земств Харківщини у справі підвищення рівня педагогічної майстерності сільських педагогів не обмежувалась відрядженням учителів на курси, що організовувались силами губернського самоврядування. Зокрема Вовчанська, Сумська й Охтирська земські управи вдавались до організації учительських курсів у межах своїх повітів. Щоправда навчальні програми цих заходів не виходили за межі «Правил» 1875 року. Лише на курсах 1916 року читались лекції з природознавства і вітчизнознавства [6, арк. 25].

Таким чином, земські педагогічні курси другої половини ХІХ – початку ХХ століття були невід'ємним елементом комплексу просвітницьких заходів органів місцевого самоврядування. В історії функціонування тимчасових курсів у Харківській губернії можна виділити два періоди. Перший тривав протягом 1875–1885 років, другий – від початку ХХ століття до 1917 року. Якщо на першому етапі основним напрямком діяльності учительських курсів було ознайомлення сільських педагогів з основними методами викладання шкільних дисциплін, то на другому великого значення набуває також підняття загальноосвітнього рівня народних учителів. Педагогічні курси, які проводились у Харківській губернії на початку 1910-х років, перетворились на справжнє явище громадського життя, суттєво зріс рівень їх організації, значно збільшилась кількість слухачів.

Тимчасові учительські курси сприяли підвищенню рівня педагогічної підготовки викладачів початкових народних училищ,

знайомили їх з методикою викладання загальноосвітніх дисциплін, що було особливо актуально для вчителів без спеціальної педагогічної освіти. Факти витрачання деякими учителями часу відрядження до губернського міста не лише для підняття свого освітнього рівня [б, с. 5; 38, с. 135] не применшують величезного позитивного значення педагогічних курсів. Труднощі, пов'язані з участю Росії у Першій світовій війні, негативно відобразились на справі фінансування освітніх заходів, однак революційні події 1917 року дали імпульс до нових починань. Втім учительські курси українознавства, що проводились у Харківській губернії у 1917 і 1918 роках значною мірою за рахунок урядових коштів, можуть стати темою окремого дослідження.

Примітки

1. *Белоко́нский И. П.* Исторический обзор деятельности земства по народному образованию за 1904 год / И. П. Белоко́нский // Русская школа. – 1905. – № 3.
2. *Бунаков Л. М.* Народная школа тридцать лет назад и теперь / Л. М. Бунаков // Школа и жизнь. – 1916. – № 9.
3. *Вдовенко В. В.* Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861-1920 рр.): автореферат дис... кандидата педагогічних наук: спеціальність № 13.00.01 «загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. В. Вдовенко. – К., 2005
4. *Вежлев А. М.* Учительские съезды и курсы в России (вторая половина XIX века) / А. М. Вежлев // Советская педагогика. – 1958. – № 7.
5. ДАХО – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 67.
6. ДАХО – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 921.
7. ДАХО – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 966.
8. ДАХО – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3012.
9. ДАХО – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3062.
10. *Демков М. И.* Очерки по истории русской педагогики / М. И. Демков – М., 1909.
11. Доклады Харьковской губернской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1913 года. По отделу народного образования. – Харьков, 1913.
12. *Гавриш Р. Л.* Земське самоврядування і розвиток шкільництва на Слобожанщині / Р. Л. Гавриш // Проблеми історії та археології України: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-літтю со дня народження академіка В. П. Бузескула 10-11 октября 2008 года. – Харьков, 2008.
13. Журнали засідань губернской школьной комиссии 29 и 30 ноября 1910 года. – Харьков, 1911.

14. *Игумнов С. Н.* Земство и его реформы / С. Н. Игумнов. – Харьков, 1917.
15. *Конспекты лекций по педагогическим предметам, читаемых на летних учительских курсах Харьковского губернского земства в 1913 году.* – Харьков, 1913.
16. *Кравченко І. М.* Учительські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореферат дис... кандидата педагогічних наук: спеціальність № 13.00.01 «загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. М. Кравченко. – Харків, 2008.
17. *Лисенко С. А.* Психолого-педагогічна підготовка вчителів початкового навчання на педагогічних курсах в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) .): автореферат дис... кандидата педагогічних наук: спеціальність № 13.00.01 «загальна педагогіка та історія педагогіки» / С. А. Лисенко. – Харків, 2008.
18. *Миропольский С. К.* вопросу об образовании народных учителей / С. Миропольский // Наша начальная школа. – 1873. – № 2.
19. *Отчёт* делопроизводителя Г. Коркушко по летним учительским общеобразовательным курсам 1910 года. – Харьков, 1911.
20. *Отчёт* по летним учительским общеобразовательным и педагогическим курсам 1913 года. – Харьков, 1913.
21. *Отчёт* Харьковской губернской земской управы за истекший 1870 и 1871 год. – Харьков, 1871.
22. *Отчёт* Харьковской губернской земской управы за истекший 1872/73 год. – Харьков, 1873.
23. *Отчёт* Харьковской губернской земской управы за истекший 1877/78 год. – Харьков, 1878.
24. *Отчёт* Харьковской губернской земской управы за истекший 1878/79 год. – Харьков, 1879.
25. *Отчёт* Харьковской губернской земской управы за истекший 1879/80 год. По земскому и попечительскому отделам. – Харьков, 1880.
26. *Отчёт* Харьковской губернской земской управы за истекший 1881-83 год. По земскому отделу. – Харьков, 1883.
27. *Попова В. Л.* Естетична підготовка вчителів у діяльності педагогічних курсів Слобожанщини (кінець XIX – початок XX ст.): автореферат дис... кандидата педагогічних наук: спеціальність № 13.00.01 «загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. Л. Попова. – Харків, 2004.
28. *Пругавин А. С.* Запросы народа и обязанности интеллигенции в области умственного развития и просвещения / А. С. Пругавин. – М., 1890.

29. *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. – СПб., 1902.
30. *Усатенко Т. П.* Українознавчі проблеми педагогічної думки в ХІХ – ХХ столітті: автореферат дис... доктора педагогічних наук: спеціальність № 13.00.01 «загальна педагогіка та історія педагогіки» / Т. П. Усатенко. – К., 2007.
31. *Харьковские* губернские ведомости. – 1876. – 2 декабря.
32. *Харьковские* губернские ведомости. – 1915. – 8 января.
33. *Харьковский* листок. – 1905. – 11 января.
34. ЦДДА – Ф. 2020. – Оп. 1. – Спр. 76
35. ЦДДА – Ф. 2058. – Оп. 1. – Спр. 507.
36. ЦДДА – Ф. 2162. – Оп. 2. – Спр. 4
37. *Чехов Н. В.* Народное образование в России с 60-х годов ХІХ века / Н. В. Чехов. – М., 1912.
38. *Чехов Н. В.* Народный учитель накануне революции / Н. В. Чехов // Просвещение на транспорте. – 1927. – № 10.
39. *Юдич Я.* На літніх Харківських курсах / Я. Юдич // Світло. – 1912. – № 1.